

Czytanie literatury polskiej w Niemczech – osobisty pogląd polonisty

Niniejszy krótki esej jest próbą opisanie niektórych właściwości czytania literatury polskiej w Niemczech i szczególną uwagę poświęca właściwie kwestiom recepcji literatury polskiej, zwłaszcza w przekładach i w wykształceniu na uniwersytecie w ramach studiów polonistycznych. Recepcja literatury polskiej w Niemczech ma bardzo bogatą i wielowarstwową historię, która wpisuje się w ogólny kontekst stosunków polsko-niemieckich. Rzecz jasna, że pod tym względem nie można zrozumieć recepcji oraz tłumaczenia literatury polskiej w kulturze niemieckiej bez politycznego, historycznego oraz kulturowego tła, w którego obrębie przebiegają procesy recepcyjne. Przez dłuższy okres literatura polska zajmowała w percepcji niemieckiej tylko podrzędne miejsce i to rzuca się w oczy jaskrawie, jeśli patrzymy na intensywną recepcję literatury francuskiej, która cieszyła się w percepcji niemieckiej szczególną uwagą. Oczywiście wyjaśnić można ten stan rzeczy odwołując się to rozbiorów Polski oraz związanej z tym hegemonii kultury niemieckiej, co skutkowało zmarginalizowaniem literatury polskiej. Mimo to istnieje jednak bogaty i wielce urozmaicony zasób tekstów z zakresu literatury polskiej w przekładach niemieckich.

Obszerny przegląd istniejących tłumaczeń dają liczne bibliografie. W tym miejscu wystarczy chociażby wymienić najważniejsze publikacje, które informują o przekładach z literatury polskiej, skupiając się przy tym na wyodrębnionym okresie, z którego pochodzą odpowiednie tłumaczenia. Na szczególną uwagę zasługuje z pewnością pozycja obejmująca ogólne kwestie stosunków polsko-niemieckich pt. *Deutsch-polnische Beziehungen in Geschichte und Gegenwart. Bibliographie. 1900–1998* (red. Andreas Lawaty, Wiesław Mincer), która również zawiera tom poświęcony kulturze polskiej i informuje, w obszernym dziale, o tłumaczeniach z literatury polskiej na język niemiecki (t. 3.). Inne bibliografie zawierają dane na temat recepcji oraz

* Uniwersytet im. J. Gutenberga w Moguncji, Instytut Sławistyki.

tłumaczenia literatury polskiej w konkretnych okresach, jak na przykład w *Deutsch-polnische Literaturbeziehungen 1800–1850* (München 2000) autorstwa Petera Drewsa oraz Eugeniusza Kleina *Deutsch-polnische Literaturbeziehungen: Bausteine zur Verständigung bis zur Gegenwart* (Köln etc. 1988). Szczególne zainteresowanie wywołuje zwłaszcza literatura najnowsza, powstała po 1989 r.; właśnie ten okres jest wyjątkowo dobrze reprezentowany w przekładach na język niemiecki, jak dobitnie pokazują między innymi prace *Die Barbaren sind längst da ... Junge polnische Literatur und ihre Rezeption in Deutschland* (autorka: Natasza Stelmaszyk; Darmstadt 2008) i *Polonica nova. Die polnische Literatur der Nachwendezeit und ihre Situation im deutschsprachigen Raum seit 1989* (taż; Siegen 2008).

Przez dłuższy okres recepcja literatury polskiej w Niemczech kształtowała się w warunkach istnienia dwóch państw niemieckich (NRD oraz RFN). Ten kontekst polityczny wywarł decydujący wpływ na wybór tekstów do przełożenia, jak i sposób odczytania literatury. Znamieną problematyką w tym kontekście jest na przykład los dramatów polskich w NRD oraz RFN, na co zwróciła uwagę Susanne Misterek w rozprawie doktorskiej pt. *Polnische Dramatik in Bühnen und Buchverlagen der Bundesrepublik Deutschland und der DDR* (Wiesbaden 2002). Wśród tłumaczeń chciałbym wyodrębnić tomy, które ukazały się w znakomitej serii *Polnische Bibliothek* (*Biblioteka polska*), wydawanej przez Instytut Polski w Darmstadtzie i jego ówczesnego dyrektora Karla Dedeciusa. W tej serii ukazało się – zresztą w prestiżowym wydawnictwie *Suhrkamp Verlag* (Frankfurt nad Menem) – w okresie od 1982 r. do 2000 r. aż 50 tomów, od antologii średniowiecznej literatury polskiej poczynając, a na dziełach wybitnych poetów XX wieku kończąc. Wśród autorów, których teksty zostały przełożone, znajdują się następujący pisarze: Kazimierz Brandys, Zbigniew Herbert, Jarosław Iwaszkiewicz, Adam Mickiewicz, Czesław Miłosz, Zofia Nałkowska, Teodor Parnicki, Julian Przyboś, Władysław Reymont, Juliusz Słowacki, Bruno Schulz, Aleksander Wat, Józef Wittlin, Stanisław Wyspiański, Wisława Szymborska, Stefan Żeromski i in.. Oprócz tego ukazały się w serii *Polnische Bibliothek* także antologie, poświęcone określonym epokom (średniowiecze, renesans, barok, oświecenie, romantyzm, pozytywizm, Młoda Polska), wydawane ze szczególnym uwzględnieniem potrzeb zwykłego czytelnika, który nie dysponuje wiedzą polonistyczną, z komentarzami do tekstów i wprowadzeniem, napisanym przez wybitnych specjalistów, którzy przedstawiają sylwetkę autorów, jak również specyfikę tekstów i omawiają kontekst literacki oraz historyczno-polityczny danej epoki.

Na podstawie istniejących tłumaczeń wywnioskować można, że w zasadzie literatura polska jest bardzo obecna w recepcji niemieckiej. Inna kwestia pojawia się jednak wtedy, kiedy pragniemy ustalić intensywność recepcji oraz czytania literatury polskiej: czy imponująca liczba przekładów wpływa na zainteresowanie literaturą polską? Czy ta literatura funkcjonuje w kulturze niemieckiej? Otóż pod tym względem przyznać trzeba, że wśród niemieckich czytelników faktyczna znajomość literatury polskiej kontrastuje z liczbą istniejących tłumaczeń. Wyraźnie widać, że literatura polska w przekładzie niemieckim funkcjonuje w pewnych, raczej ograniczonych środowiskach i nie cieszy się porównywalną z innymi literaturami

europijskimi popularnością. Istnieje więc pewien rozdźwięk między liczbą przekładów z literatury polskiej z jednej i jakością oraz szerokością recepcji wśród publiczności czytelniczej z drugiej strony.

W związku z tą problematyką warto rzucić okiem na sytuację polonistyki w Niemczech, bo właściwie ona na swój sposób też określa miejsce literatury polskiej w obiegu niemieckim. To ona prezentuje teksty i tendencje w literaturze polskiej, kształci tłumaczy i przekazuje ogólną wiedzę o Polsce, w tym też o kulturze. Polonistyka jako dziedzina naukowa, która zajmuje się literaturą polską, funkcjonuje w krajach niemieckojęzycznych w obrębie slawistyki, co nie zawsze sprzyja polonistyce, która znajduje się w tym kontekście w pozycji czasem tylko marginalnej w odniesieniu do dominującej rusycystyki. Ma to daleko idące skutki, dotyczące również miejsca literatury polskiej w recepcji niemieckiej, ponieważ jakby potwierdza już wyżej wspomnianą – oczywiście rzekomą – drugorzędność literatury polskiej w odniesieniu do innych literatur, między innymi do rosyjskiej. Można przy tym jednak zwrócić uwagę na to, że wśród pozostałych literatur słowiańskich literatura polska – i związana z tym oczywiście polonistyka – zajmuje przynajmniej drugie miejsce, jeśli chodzi o liczbę badaczy oraz studentów. Ale pewną asymetrię w odniesieniu do zainteresowania literaturą rosyjską jednak wyraźnie widać.

Zostałem poproszony o napisanie eseju z perspektywy subiektywnej. Jeśli zastanawiam się nad pytaniem, w jaki sposób czyta się i bada literaturę polską za granicą to nasuwają się rozmaite refleksje. Ponieważ o ogólnym rozwoju recepcji literatury polskiej w Niemczech informuje już bardzo bogata i urozmaicona literatura, z której zresztą wymieniałem tylko wybór najważniejszych pozycji dotyczących stosunków polsko-niemieckich, skupiam się niniejszym przede wszystkim na tych wątkach, na które napotkałem nieraz w ramach zajęć uniwersyteckich. Warto przy tym przypomnieć, że literatura polska nie jest przedmiotem realizowanym w szkołach niemieckich. Problem ten dotyczy zarówno kultury, jak i historii polskiej w ogóle. Skłania do refleksji na przykład fakt, że przeważająca większość studentów polonistyki przed rozpoczęciem studiów nie posiada wyniesionej z niemieckiej szkoły wiedzy o rozbiorach Polski. Jeśli nawet ta sytuacja zmienia się powoli i Polska, z jej bogatą kulturą i literaturą, już nie jest białą plamą na mapie mentalnej w Niemczech, to wciąż istnieje bardzo wyraźna asymetria w stosunku do wzajemnego zainteresowania: Polacy ze znacznie większą gotowością zajmują się historią, kulturą oraz literaturą sąsiada niż Niemcy. Cały ten wielowarstwowy układ stosunków polsko-niemieckich wyraźnie odciska się piętnem na recepcji oraz odczytaniu literatury polskiej, której treści trzeba przekazać zaczynając niemal od zera. W działalności dydaktycznej na uniwersytecie zwykle potrzebna jest więc „praca u podstaw”. Z osobistego doświadczenia, w ramach swej działalności na uniwersytecie, mogę jednak powiedzieć, że właśnie wyżej wspomniana asymetria powoduje, że lektura literatury polskiej pełni w Niemczech nie tylko ważną funkcję w poznaniu wschodniego sąsiada, ale również może doprowadzić do lepszego poznania samego siebie. Przez dłuższy czas to przecież sąsiedztwo polsko-niemieckie, z całym zasobem doświadczeń historycznych oraz kontaktów międzykulturowych, wywarło decydujący

wpływ na proces literacki, i to w obu krajach. Czytanie więc literatury polskiej z różnych okresów tak bogatej historii stosunków polsko-niemieckich, poszerza horyzont czytelników niemieckich, w tym i studentów, którzy w szkołach mało, jeśli w ogóle, słyszeli o Polsce, a podczas studiów polonistycznych mogą dowiedzieć się czegoś nie tylko o kulturze polskiej, ale również o historii, jak i kulturze własnego kraju. W tej podwójnej perspektywie czytanie literatury polskiej pełni wśród młodych Niemców ważną rolę w wypełnianiu istniejących luk w świadomości historycznej. Jednocześnie z takiego podejścia do literatury polskiej wyłania się całkiem inny niż zwykły, już mocno zatarty obraz Polski, która stanowi kraj mogący poszczycić się literaturą, funkcjonującą w ogólnym europejskim kontekście. Cennym skutkiem podobnego potraktowania literatury polskiej jest zanik poczucia, że literatura ta to zjawisko obce czy wręcz egzotyczne. A przecież takie oceny, panujące dość długo w percepcji niemieckiej, zwykle idą w parze z próbą dystansowania siebie od kontaktu z obcym, a może i „niesamowitym” (Freud) sąsiedniej kultury, która w ten sposób zostaje zmarginalizowana i usunięta na bok. W takim ujęciu inną kulturę oprawia się w szczególną ramę epistemologiczną, w której przedstawia się ona jako zjawisko podrzędne. Otóż czytanie literatury polskiej poza tym kontekstem, poza binarną opozycją wywodzącą się z rozgraniczenia pomiędzy „nas” i „ich” i opierającą się na skamieniałym systemie fikcji ideologicznych, toruje drogę do przekroczenia zastanych zasad nierówności i obcości. I takie czytanie z kolei korzystnie oddziałuje na poznanie własnej, niemieckiej kultury, bo zapoznanie się z literaturą polską, na przykład z okresu rozbiorów, i tym bardziej z literaturą dotyczącą drugiej wojnie światowej, podważa etnocentryczne, germanocentryczne spojrzenie na dzieje Polski, jak również Niemiec. Warto zastanowić się nad tym, że literatura zyskuje pod tym względem wartość, przeciwstawia się marginalizacji innych kultur i przez to równocześnie zapobiega esencjalizacji własnej kultury oraz związanego z nią systemu wartości, obejmujących przecież też cały układ nieuświadomionych uprzedzeń.

W takim trybie czytanie literatury równa się usytuowaniu odpowiednich tekstów w ogólniejszej, a nawet globalnej perspektywie, która znacznie wykracza poza etnocentryczne ograniczenia. Chciałbym przywołać przykład, który konkretnie pokazuje, w jaki sposób czytanie, jako swoiste potraktowanie literatury, stanowi próbę umiejscowienia tekstu w międzynarodowym polu odniesień. Wybieram w tym celu powieść *Pornografia* Witolda Gombrowicza, która, jak dobrze wiemy, ukazała się w 1960 r. w Instytucie Literackim. Gombrowiczowską *Pornografię* można odczytać jako powieść nietzscheańską¹. Nawiązanie do Nietzschego w ramach poetyki powieści z dziejów najnowszych nie jest jednak jakimś wyjątkowym przypadkiem. Rzućmy okiem na bodaj najbardziej znaną powieść nietzscheańską w XX wieku, na *Doktora Faustusa* (Stockholm 1947) Tomasza Manna. Mann, w swojej powieści dokonuje swoistego rozrachunku literackiego z kulturą niemiecką i jej

¹ Obszerniej omawiam ten wątek [w:] A. Gall, *Humanizm performatywny. Polemika z filozofią w praktyce literackiej Witolda Gombrowicza*, przeł. G. Sowinski. *Polonica leguntur*, t. 12, Kraków 2011, s. 198–278.

losem (wojna i masowe zbrodnie podczas drugiej wojny światowej)². Istotna jest tu nie tylko konstrukcja bohaterów literackich według wzoru postaci Nietzschego (z powieści Gombrowicza mam tu na myśli przede wszystkim Fryderyka, a z powieści Manna oczywiście Adriana Leverkühna). Porównanie nasuwa też jawna, choć z oczywistych powodów dywergująca w obu przypadkach konfrontacja z własną kulturą narodową w obliczu wojny. Można przypuszczać, że Gombrowicz znał powieść Manna. Wprawdzie *Doktor Faustus* został przełożony na język polski, powieść jednak ukazała się w tłumaczeniu polskim dopiero w 1962 r., zatem dwa lata później niż *Pornografia*³. Natomiast pierwszy przekład hiszpańskojęzyczny powieści Manna ukazał się właśnie w Buenos Aires – gdzie, jak wiadomo, Gombrowicz wówczas mieszkał – już w 1950 r.⁴ Jest więc niewykluczone, że Gombrowicz na argentyńskim wygnaniu poznał *Doktora Faustusa*. Hiszpańskojęzyczny przekład późniejszego *Die Entstehung des Doktor Faustus. Roman eines Romans* (Amsterdam 1949) – Mannowskiej relacji z pracy nad powieścią – również ukazał się Buenos Aires⁵. A zwłaszcza w okresie, kiedy pisał *Pornografię*, Gombrowicz wypowiada się w *Dzienniku* z atencją o Tomaszu Mannie, który jest wzorem godnym naśladowania. We właściwy sobie sposób Gombrowicz łączy w swoim stosunku do pisarza niemieckiego szacunek z szyderczym dystansem, starając się właściwie, w budowaniu własnej pozycji literackiej, przewyższyć Manna⁶. Nie chodzi teraz o szczegóły związków pomiędzy Mannem i Gombrowiczem ani o dogłębne omówienie wspomnianych powieści, lecz o to, że na podstawie wybranego tekstu, mianowicie powieści *Pornografia*, można zobaczyć, jak wyłaniają się rozmaite konteksty oraz pola odniesień, znacznie przekraczające ujęcie etnocentryczne literatury. W danym przypadku możemy wręcz mówić o trójkącie polsko-niemiecko-argentyńskim w procesie recepcyjnym literatury.

Czytanie, które więc nie ogranicza się do lektury immanentnej wybranego tekstu, lecz uwzględnia również konteksty oraz problemy pozatekstowe, może otworzyć całkiem nowe perspektywy dla odbioru. Sensybilizacja studentów – i to nie tylko niemieckich – dla podobnego usytuowania tekstów w wielowarstwowej sieci odniesień wydaje mi się być owocnym zabiegiem w zakresie nauczania literatury. Taka świadoma postawa pociąga za sobą cały szereg skutków i podważa wszelkie próby zamykania literatury w granicach jednej kultury oraz jednej problematyki. Równocześnie ujawnia się możliwość

² O tym, że Thomas Mann uważał powieść za „nietzscheańską”, można przekonać się, sięgając do wypowiedzi samego autora: T. Mann, *Briefe 1937–1947*, red. E. Mann, Frankfurt/Main 1963, s. 580; zob. też: T. Mann, *Die Entstehung des Doktor Faustus. Roman über einen Roman. Taschenbuchausgabe in zwölf Bänden*, t. 5, Frankfurt/Main 1967, s. 104. O znaczeniu Nietzschego dla kultury Niemiec Mann mówił zaraz po wojnie w słynnym odczycie: T. Mann, *Nietzsches Philosophie im Lichte unserer Erfahrung*, [w:] tenże, *Essays*, t. 6: *Meine Zeit, 1945–1955*, Frankfurt/Main 1998, s. 56–92.

³ Zob. T. Mann, *Doktor Faustus. Żywot niemieckiego kompozytora Adriana Leverkühna, opowiedziany przez jego przyjaciela*, przeł. M. Kurecka, W. Wirpsza. Warszawa 1962 (książka zawiera również „Die Entstehung des Doktor Faustus” („Jak powstał Doktor Faustus”), w tłumaczeniu Marii Kureckiej).

⁴ T. Mann, *Doctor Faustus. Novela*, przeł. E. Xammer. Buenos Aires 1950.

⁵ T. Mann, *La novela de una novela*, przeł. A. Luis Bixio. Buenos Aires 1961.

⁶ W. Gombrowicz, *Dziennik II, 1957–1961*, Kraków 1997, s. 152–156 (zapis z 1959 r.).

łatwiejszego dotarcia do innej literatury, która już nie jest traktowana jak zwarta i określona całość, lecz raczej jak wyzwanie do spotkania z innością. Przykład Gombrowicza, o którym pisałem, to tylko przypadek, do którego mógłbym dołączyć wielu innych pisarzy (np.. Kochanowskiego, Mickiewicza, Miłosza, Różewicza). W takim podejściu do literatury polskiej zarysowują się kontury literatury potraktowanej już jako zjawisko międzynarodowe, a może nawet globalne, z tym jednak, że takie funkcjonowanie literatury wiąże się raczej z postawą czytelnika- obserwatora, aniżeli z twardą, obecną w samej literaturze substancją, którą trzeba by wyłowić. Wręcz przeciwnie, to raczej czytanie stanowi sposób obserwacji, która przekracza ograniczenie literatury do zjawiska etnocentrycznego. A właśnie na podobnym czytaniu, które pełni funkcję pewnej praktyki kulturowej, opiera się moja, przyznaję, może dość osobista, koncepcja nauczania literatury polskiej na uczelni niemieckiej. Do tej koncepcji nawiązuję również w pracach naukowych. Ponieważ wyjaśniam sprawę recepcji z perspektywy subiektywnej, chciałbym na koniec wymienić swoje studium o polskiej literaturze łagrowej, którą omawiam na podstawie analizy komparatystycznej w książce *Schreiben und Extremerfahrung – die polnische Gulag-Literatur in komparatistischer Perspektive* (*Pisanie i doświadczenie ekstremalne – polska literatura o Gułagu w perspektywie komparatystycznej*, Berlin 2012). Właśnie takie podejście komparatystyczne uwydatnia szczególne znaczenie oraz wartość tekstów polskich o Gułagu. To tylko kolejny przykład, jak czytanie literatury polskiej może funkcjonować w obrębie wielowarstwowych nawiązań oraz odniesień.

BIBLIOGRAFIA

- Deutsch-polnische Beziehungen in Geschichte und Gegenwart. Bibliographie. 1900–1998*, red. A. Lawaty, W. Mincer, we współpracy z A. Domańską. Bd. 1–4. Veröffentlichungen des Deutschen Polen-Instituts Darmstadt, Bd. 14. Wiesbaden 2000.
- P. Drews, *Deutsch-polnische Literaturbeziehungen 1800–1850. Slavistische Beiträge*, Bd. 398. München 2000.
- A. Gall, *Schreiben und Extremerfahrung – die polnische Gulaglitteratur in komparatistischer Perspektive. Polonistik im Kontext*, Bd. 1. Berlin 2012.
- Tenże, *Humanizm performatywny. Polemika z filozofią w praktyce literackiej Witolda Gombrowicza*, przekł. G. Sowiński, *Polonica leguntur*, t. 12, Kraków 2011.
- W. Gombrowicz, *Dziennik II, 1957–1961*, Kraków 1997.
- E. Klein, *Deutsch-polnische Literaturbeziehungen: Bausteine zur Verständigung bis zur Gegenwart. Literatur und Leben, N.F.*, Bd. 40. Köln etc. 1988.
- T. Mann, *Nietzsches Philosophie im Lichte unserer Erfahrung* [w:] tenże, *Essays*, t. 6: *Meine Zeit, 1945–1955*, Frankfurt/Main 1998.
- Tenże, *Die Entstehung des Doktor Faustus. Roman über einen Roman. Taschenbuchausgabe in zwölf Bänden*, t. 5, Frankfurt/Main 1967.
- Tenże, *Briefe 1937–1947*, red. E. Mann, Frankfurt/Main 1963.

- Tenże, *Doktor Faustus. Żywot niemieckiego kompozytora Adriana Leverkühna, opowiedziany przez jego przyjaciela*, przeł. M. Kurecka, W. Wirpsza, Warszawa 1962.
- Tenże, *Doctor Faustus. Novela*, Transl. Eugenio Xammer, Buenos Aires 1950.
- S. Misterek, *Polnische Dramatik in Bühnen und Buchverlagen der Bundesrepublik Deutschland und der DDR*, Diss. Univ. Mainz. Mainzer Studien zur Buchwissenschaft, Bd. 12, Wiesbaden 2002.
- N. Stelmaszyk, *Die Barbaren sind längst da ... Junge polnische Literatur und ihre Rezeption in Deutschland. (Analiza sytuacji literatury polskiej po 1989 roku w Niemczech)* in: Deutsches Polen-Institut, Forschungsstelle Osteuropa, Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde e. V. (Hrs.), *Polen Analysen*, Nr. 29, Darmstadt 2008.
- Taž, *Polonica nova. Die polnische Literatur der Nachwendezeit und ihre Situation im deutschsprachigen Raum seit 1989*, Diss. Univ. Siegen 2008.

SUMMARY

Alfred Gall

Reading Polish literature in Germany

– a personal view of a Polish studies scholar

In response to the questionnaire, Professor Alfred Gall discusses, inter alia, the reception of Polish literature in Germany in the historical context of Polish-German relations, translations of Polish literature and condition of Polish studies in Germany.